

החפירות החדשות לאורך הכותל המערבי בקרב קשת רובינסון

יעקב ביליג רוני רייך
רשות העתיקות, ירושלים

לרגל אירועי 3,000 שנה לכיבוש ירושלים על-ידי דוד המלך חודשו החפירות הארכיאולוגיות לאורך שבעים המטרים הדרומיים ביותר של הכותל המערבי של הר הבית. מטרת החפירות המחודשות הייתה לחשוף את הרחוב המרוצף, שעבר למרגלות הכותל בימי הבית השני, ואת שרידי המבנים שמשני צדיו¹. שטח זה נחפר בחלקו בעבר על-ידי פרופ' בנימין מזר, ואז הוסרו השכבות המאוחרות לתקופה האומאית (מזר, תשל"א/א). בחפירות המחודשות הוסרו שרידי הבנייה מן התקופות האומאית, הביזנטית והרומית המאוחרת תוך חשיפת הרחוב שמתחתיהם. מאמר זה מייחד את הדיון לשרידים מימי הבית השני, שנחשפו בשטח.

איור 1: מפולת קשת רובינסון על גבי ריצוף הרחוב ההרודיאני לאורך הכותל המערבי

1. החפירות נערכו מטעם רשות העתיקות בניהולם של ד"ר רוני רייך ויעקב ביליג. סייעו: ג' קוטובסקי, סי' רפניוקו, ני סנדוקה (ניהול שטח), מ' קונין, וי שור (מדירות), סי' קמרנו, עי' אברגבייה (רישום ומשרד), חי'

קשת רובינסון

רוחב הקשת 15.35 מ' וקוטרה כ־12.60 מ'. בחפירה נחשפו פניה של האומנה הגדולה של הקשת מתוך המפרלות שכיסו אותה. מצב השתמרותה משתנה מ־3.10 מ' בדרום (שלושה נדבכים) ועד 5.4 מ' בצפון (חמישה נדבכים). בבסיס אומנת הקשת שולבו ארבע חנויות לאורך הרחוב. הקשת שוברה במכוון כנראה זמן קצר לאחר כיבוש ירושלים על־ידי הרומאים, ואבניה נמצאו במפולת על גבי הרחוב והחנויות המזרחיות שלאורכו (איור 1). התברר, שהאומנה הגדולה התנשאה עדיין לגובה ניכר עד התקופה האומאית, ורק אז פורקו רוב אבניה ושולבו בארמון IV מהתקופה האומאית.

תיאור הרחוב

רוחב הרחוב כ־8.5 מ' והוא מרוצף בלוחות אבן מרשימים (מידותיהם מגיעות עד 1.90 מ' X 3.20 מ' ועוביים מגיע עד כ־0.50 מ'). הנחת האבנים והתאמתן זו לזו מושלמת ואף השתמרותן מלאה כמעט. מצדי הרחוב מצויות אבני שפה מוגבהות (כ־0.5 מ' רוחב כל אחת מהן) ומעבר להן פתחים לחנויות הפתוחות לרחוב. הרחוב נחשף לאורך כ־70 מ' והוא עולה בשיפוע מתון צפונה (כ־1.5 מ'). שפתו המערבית, מצפון לאומנת קשת רובינסון, איננה ממשיכה במקביל לכותל אלא נוטה מערבה. ייתכן שבמקום זה מתחילה הסתעפות של רחוב נוסף בכיוון צפון־מערב, מן הרחוב הראשי, הממשיך צפונה מצד הר הבית. אפשרות נוספת היא (כדעת ב־רדב, 1982, 117), שנבנתה כאן רחבה, מול שער ברקלי (המצויה מעט צפונה מקצה שטח החפירה ומכוסה ברובה בסוללה העולה לשער המוגרבים).

החנויות

למרגלות הכותל המערבי, בטור המזרחי של החנויות, נחשפו כעשרים חנויות. מצב השתמרותן משתנה בהתאם למיקומן: ההשתמרות בקרבת הפינה הדרומית־מערבית של הר הבית היא הטובה ביותר, ואף ניתן לראות שם את תחילת הקירוי הקשתי של החנויות. לעומת זאת, מתחת לקשת רובינסון הרוסות החנויות לחלוטין (להלן). מן הטור המערבי של החנויות השתמרו בעיקר ארבע החנויות, המשולבות באומנה הגדולה של קשת רובינסון. חנויות אלה קטנות אמנם מן החנויות שבטור המזרחי, אך הן נבנו מאבני גזית, שגודלן דומה לזה של אבני הכותל. השתמרות חנויות אלה (באומנה) מלאה כמעט: גובהן כגובה שני נדבכים (2.15 מ') והנדבך השלישי מהווה את המשקוף והקירוי. לאחר החורבן, בתקופה הרומית־ביזנטית, הוקם במקום החנויות שמדרום לאומנה מבנה. אזור החנויות שמצפון לאומנה לא השתמר כמעט כתוצאה משוד אבנים אינטנסיבי.

גודל החנויות בטור המערבי, המשולבות באומנת קשת רובינסון, 1.60 מ' בממוצע לרוחב הרחוב ו־2.50 מ' בציר מזרח–מערב. החנויות נבנו מאבני גזית גדולות במיוחד, הדומות לאבני הכותל, ועובי המחיצות שביניהן כ־1.60 מ'. החנויות שבטור המזרחי, לעומת זאת, נבנו מאבני גזית פשוטות וקטנות. אורכן של חנויות אלה כשני מטרים בממוצע בחזית הרחוב, כשלושה מטרים בממוצע בציר מזרח–מערב ועובי המחיצות שביניהן כ־0.5 מ'.

מן הפינה הדרומית־מערבית של הר הבית עלה גרם מדרגות לתקרת החנויות. נראה, כי מדרגות אלה שימשו לעלייה אל הגגות לצורך שירות ותחזוקה ולא שימשו מעבר ציבורי. תופעה דומה

שריג (מנהלה), סי מנדריאה ווי להמן (צילום שטח). עבודות השימור בשטח בוצעו על־ידי צוות בראשות ר' אלברגר. הפרויקט מומן בסיוע משרד התיירות, החברה הממשלתית לתיירות והחברה לפיתוח מזרח ירושלים. תרומה נכבדה הוסיף ו' דייווידסון מדטרויט, ארצות־הברית. הודעות ראשוניות על החפירות התפרסמו לאחרונה (רייך וביליג, תשנ"ו, תשנ"ז).

נחשפה מצד פינת הר הבית מזרחה, לאורך הכותל הדרומי, שם גם נמצא גרם מדרגות קצר (מזר, תשל"א/א, 5, 11).

תארוך הרחוב

עם חשיפת אבני הריצוף ניכרו בהן עדיין סימני הסיתות העדינים, שעשו רושם כי האבנים לא היו בשימוש זמן רב. מצב הריצוף לא תאם את ההנחה, שריצוף הרחוב הוא חלק ממפעל הבנייה של הורדוס. זאת ועוד, בדיקה ראשונית של ממצאים שהתגלו מתחת לריצוף מלמדת, שחלקם מאוחרים לימי הורדוס ושייכים למאה הראשונה לספירה (לדוגמה נרות בעלי פיה מקורצפת, המכונים "הרודיאניים"). נראה, שהרחוב נסלל תוך כדי הקמת כותלי הר הבית, קשת רובינסון והחנויות המשולבות באומנה שלה. לאחר עשרות שנות שימוש ברחוב, שהיווה למעשה את מרכז הקניות הראשי של העיר ושימש מרחב גישה להר הבית, ניכרה בוודאי בליה רבה באבני הריצוף. מתוך דברי יוסף בן-מתתיהו ("קדמוניות היהודים", ספר כ, 219–222) ניתן ללמוד, שהמלך אגריפס השני העסיק 18,000 מובטלים בריצוף רחובות ירושלים. סביר להניח, שבימיו החליפו את אבני הריצוף כחלק מן המאמץ למצוא תעסוקה למובטלים. לחילופין ייתכן שמלכתחילה, במרוצת השנים הרבות של בניית כותלי הר הבית, היה זה רחוב של עפר כבוש בלבד, שרוצף לראשונה בימיו של אגריפס השני. באופן זה ניתן להסביר את מראהו החדש של הרחוב ואת הממצאים מן המאה הראשונה לספירה, שמתחת לריצוף.²

מערכת הניקוז

מערכת הניקוז של הרחוב מסועפת וכוללת תעלות, פתחי שירות ומרזבים מחורצים. מערכת עלית זו מתנקזת אל תעלת ניקוז תחתית (שבסיסה כתשעה מטרים מתחת לרחוב), ששימשה תחליף מלאכותי לאפיק הגיא (הטירופיון) לאחר הרחבת מתחם הר הבית מערבה, מעבר לתוואי הטבעי שלו, על-ידי הורדוס.

שכבת החורבן

מסתבר, שבמהלך המרד הגדול חדלו לנקות את הרחוב ואת מערכת הניקוז. ואמנם, שכבה דקה של משקע סחף נמצאה מהודקת על גבי הריצוף והכילה כמויות ניכרות של שברי כלי חרס, זכוכית ואבן. כן נמצאו כמויות גדולות של עצמות בעלי-חיים, מסמרי ברזל, פחמי עץ, שברי פרסקו וסטוקו, עשרות משקלות אבן וכ-350 מטבעות (כ-250 מהם בריכוז אחד). רוב המטבעות הם פרוטות משנת שתיים ושלוש למרד, ואינם מאוחרים לשנת ארבע (69–70 לספירה). שכבה מהודקת זו כוסתה על-ידי מפולת עצומה של אבני הכותל המערבי וקשת רובינסון, שהופלו במתכוון על-ידי הרומאים. הממצא המכסה את ריצוף האבן מהווה מכלול ארכיאולוגי חתום, שהצטבר על הרחוב מאז שנוקה בפעם האחרונה ולפני שהתכסה במפולת בסוף המרד או אחריו.

לעומת אבני הכותל, שהופלו אחת אחת, שוברת קשת רובינסון כך, שקרסה כולה באחת. במפולת שלה ניתן היה לראות את סדרת המדרגות שעלו לסתיו המלכותי ומתחתיהן את סדרת אבני הקשת שנפלו יחדיו. ריצוף הרחוב עורער בקטע, שהקשת צנחה בו על הרחוב. יתר חלקי הרחוב נפגעו בצורה שטחית בלבד עקב הפלת האבנים. סדרת החנויות, שהייתה מתחת קשת רובינסון,

2. למסקנה דומה הגיע מזר (תשל"א/א, 12) בהסתמך על ממצאים דומים, שהתגלו ברחבה שמדרום לכותל הדרומי.

התמוטטה כליל כתוצאה מעצמת הקריסה, וניתן למצוא אבני קשת שחדרו דרך רצפות החנויות לעומק של חמישה מטרים.

בין אבני המפולת שפנוו ניתן להבחין בפריטים אחדים שעיצובם מיוחד. מספר רב של אבנים סותת בסיתות שוליים על שלושה פנים – עדות לאומנות האחויות, שעיצבו את המחצית העליונה של כותלי הר הבית מבוחר (כדוגמת מתחם מערת המכפלה). לעומת סיתות השוליים, המאפיין את כל אבני הכותל בפן החיצוני שלהם, נמצאו אבנים מן הפן הפנימי של הכותל (מנדבכיו העליונים), שהסיתות שלהן מוחלק לחלוטין. כן נמצאו אבנים מעוצבות משולי הכותל העליונים (דמויי האבן הנושאת את הכתובת "לבית התקיעה"; מור, תשל"א/ב; 34, Ritmeyer & Ritmeyer, 1989), משולי גרם המדרגות, שעלה על גבי קשת רובינסון, ומאבני השער שניצב בראש הקשת. עיצוב השער היה דומה לעיצוב המזוזה המערבית של המעבר המערבי של השער המשולש, ההרודיאני, ולעיצוב חזיתותיהן של מערות קבורה מפוארות מימי הבית השני, שהתגלו בסמוך, באזור חקל-דמא שבתחתית גיא בך-הינוס (de Saulcy, 1853, pl. XLIII). בחנויות הבודדות שנוקו מן המפולות שבתוכן נמצאו ממצאים מעטים בלבד. לעתים ניתן להבחין בעדויות של שריפה, הן בשל מציאת ריכוזי פחם על גבי הרצפה והן על פי קילוף האבן של חזית פני הכותל, שהייתה בחלל החנות (תופעה זה ניכרה עוד יותר לאורך הכותל הדרומי, בין השער המשולש ובין הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית).

במחצית הדרומית של שטח החפירה פונו כל אבני המפולת כדי לחשוף את מלוא רוחב הרחוב. בחלק הצפוני של השטח נותרו אבני המפולות באתרן כעדות דרמטית לחורבן. כיום יכול המבקר באתר לראות את הממצא המרשים ביותר בירושלים, המעיד על היקף הבנייה בעיר בימי הורדוס ועל חורבנה בשנת 70 לספירה עלידי הרומאים – ירושלים בבנייה ובחורבנה.

רשימת מקורות

- בן-דב מ', 1982;
חפירות הר הבית, ירושלים.
 יוסף בן-מתתיהו;
קדמוניות היהודים, תרגם א' שליט, ירושלים תשכ"ג.
 מור ב', תשל"א/א;
 "החפירות הארכיאולוגיות ליד הר-הבית; סקירה שניה, עונות תשכ"ט-תשל"ל", **ארץ ישראל**, י, עמ' 1-33.
 מור ב', תשל"א/ב;
 "כתובת עברית מתחום בית-המקדש בירושלים", **קדמוניות**, ג, עמ' 142-144.
 ריך ר' וביליג י', תשנ"ו;
 "ירושלים יקשת רובינסון", **חדשות ארכיאולוגיות**, קד, עמ' 96-97.
 ריך ר' וביליג י', תשנ"ז;
 "ירושלים, קשת רובינסון, הגן הארכיאולוגי לתקופת הבית השני", **חדשות ארכיאולוגיות**, קו, עמ' 137-134.

Ritmeyer K. & Ritmeyer L., 1989;

"Reconstructing Herod's Temple Mount in Jerusalem", *BAR*, xv (6), pp. 23-42.

de Saulcy F., 1853;

Voyage Autour de la Mer Morte et dans les Terres Bibliques, Atlas, Paris.